

OSMANLI ANAYASACILIĞI: TERİMLER, BELGELER, İLKELER

Ottoman Constitutionalism: Concepts, Documents, Principles

Prof. Dr. Ayhan CEYLAN*

Öz: XIX. yüzyılın başında Batı'da kanunlaştırma ile birlikte anayasacılık hareketi iyice belirginleşmiştir. Çeşitli ülkelerde, bir yanda temel hukuk yasaları diğer yanda anayasal metinler kabul ve ilan edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti, bu dönem askeri islahat süreciyle karşı karşıya kalmıştır. İç ve dış şartların etkisiyle islahatlar zamanla idari, siyasi ve hukuki alana yansımıştır. Batı ile iletişim ve etkileşim sürecinde anayasacılık hareketi, düşünce, metin ve kurumlar boyutuyla Osmanlı coğrafyasının tümünde etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde genel olarak ilk anayasal metinler statüsü iki veya çok tarafı antlaşmalarla belirlenen ayrıcalıklı eyâletlerde (eyâlet-i mümtâze) kabul edilmiştir. Bu vilâyetlere idari, mali ve hukuki açıdan özerklik tanınmıştı. Tanınan özerklik kapsamında bu vilâyetlerin statüsünü belirleyen anayasal metinler ilan edilmiştir. Bu metinlerde, eyâletin temel yapısı, işleyişi, organlar arası ilişkiler ve temel hak ve hürriyetler düzenlenmiştir. Zaman zaman metinlerde eyâlet-merkez ilişkisine de yer verilmiştir. Osmanlı coğrafyasında ilk anayasal metinler 1800 ile 1803 yıllarında Osmanlı-Rus ittifakı ile kurulan ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuri'nda (Birleşik Yedi Ada Cumhuriyeti) görülmektedir. Osmanlı başşehirinde 1876'da anayasa ilan edildiğinde, ona bağlı olan Eflak-Boğdan, Sırbistan, Tunus, Romanya anayasal belgeler ya da anayasalar kabul edilecek zaman olmuştu. 1879'da bunlar arasına Bulgaristan Emâreti ve Şarki Rumeli Vilâyeti Anayasaları da eklenecektir. Osmanlı Devleti'ne hukuken bağlı bu bölgelerin anayasal metinlerinin müzakereleri, kabulleri ve onlarla ilgili yazışmalar sürecinde Osmanlı devlet adamları önemli bir anayasal birikime sahip olmuştu. Hatta zamanla merkez-vilâyet ilişkileri çerçevesinde geleneksel değerlerle uyumluluğuna özen gösterilen bir anayasacılık (meşrutiyet) hareketinin ve taraftarlarının ortaya çıktığından bahsedilebilir. Osmanlı Devleti merkezde ilk anayasasını ilan ettiğinde ayrıcalıklı vilâyetler dikkate alındığında yaklaşık 75 yıllık anayasal tecrübeye sahipti. Bu tecrübe kapsamında anayasal kavramlar, belgeler, ilkeler ve kurumlar geliştirmişti. **Anahtar Kelimeler:**Anayasacılık, Meşrutiyet, Osmanlı Anayasacılığı, Eyâlet-i Mümtâze

Abstract: At the beginning of the 19th century, with the codification in the West, the constitutionalism movement became very prominent. In various countries, fundamental legal laws, on the one hand, and constitutional texts, on the other hand, have begun to be accepted and declared. The Ottoman Empire was faced with a military reform process during this period. Under the influence of internal and external conditions, reforms were reflected in the administrative, political and legal fields over time. In the process of communication and interaction with the West, the constitutionalism movement was influential throughout the Ottoman geography with its dimensions of thought, text and institutions. In the Ottoman Empire, the first constitutional texts were generally adopted in the privileged states (eyalet-i mümtâze) whose status was determined by bilateral or multilateral agreements. These provinces were granted administrative, financial and legal autonomy. In these texts, the basic structure of the state, its functioning, relations between organs and fundamental rights and freedoms are regulated. From time to time, the province-center relationship is also included in the texts. The first constitutional texts in the Ottoman geography were seen between 1800 and 1803 in the Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuri (United Seven Island Republic), which was established with the Ottoman-Russian alliance and was affiliated to the Ottoman Empire. When the constitution was declared in the Ottoman capital in 1876, a long time had passed since Wallachia-Moldova, Serbia, Tunisia and Romania, which were affiliated with it, had adopted constitutional documents or constitutions. In 1879, the Constitutions of the Bulgaristan Emâreti and Şarki Rumeli Vilâyeti (Eastern Rumelia Province) would be added to these. During the negotiations and adoption of the constitutional texts of these regions legally affiliated with the Ottoman Empire and the correspondence regarding them, Ottoman statesmen had acquired a significant constitutional accumulation. It can even be mentioned that over time, within the framework of central-provincial relations, a constitutionalism (meşrutiyet) movement and its supporters emerged, whose compatibility with traditional values was taken care of. When the Ottoman Empire declared its first constitution in the center, it had approximately 75 years of constitutional experience, considering the privileged provinces. Within the scope of this experience, It developed constitutional concepts, documents, principles and institutions.

Keywords: Constitutionalism, Meşrutiyet, Ottoman Constitutionalism, Eyâlet-i Mümtâze

* İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi, aceylan@ticaret.edu.tr,

ORCID: 0000-0001-5680-4399.

Makale Geliş Tarihi: 04.02.2024, Makale Kabul Tarihi: 20.03.2024

DOI : 10.57083/adaletdergisi.1483929

GİRİŞ

24 Aralık 1876'da (7 Zilhicce 1293/12 Kanunuevvel 1292) yağmurlu bir Pazar günü, Bâbiâli Meydanı'nda, vükelâ, ulemâ, rical, ümerâ huzurunda, halkın yoğun iştirakiyle, Osmanlı bayraklarıyla süslenmiş bir kürsüden kıraat olunan Hatt-ı Hümayunla Kanun-i Esâsî ilan edilmekteydi. Top atışlarıyla kutlanan tören sonrasında matbu Hatt-ı Hümayun ve Kanun-i Esâsî nüshaları halka dağıtılmıştı.¹ Ancak Âsitâne'de ilan edilen bu metin Devlet-i Aliyye coğrafyasında kabul edilen ve yürürlüğe konan ilk anayasa değildi. Ortaya çıkaran dinamikler bir yana bırakılırsa, bu metin, özellikle XIX. yüzyılın başından itibaren merkez ve merkez dışı coğrafyada tecrübe edilen anayasal düşünce, kavram, belge, ilke ve kurumların bir sonucuydu. Esas itibarıyla bu tecrübe sahası, statüsü ikili veya çok taraflı milletlerarası antlaşmalarla belirlenen eyâlet-i mümtâze ya da eyâlet-i mühtâre adı verilen ayrıcalıklı vilâyetlerden oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti'ne bağlı olmakla birlikte tanınan özerk/otonom konum, bu vilâyetlere, işçilerinde imtiyaz şartlarına göre değişen mâli, idarî, hukukî serbestlik sağlamaktaydı. 1800-1807 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne tâbi mümtâz bir eyâlet olarak kurulan Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuriyeti (Birleşik Yedi Ada Cumhuriyeti) anayasal metinler kabul edilen ilk bölgedir. Onu 1830 yılında eyâlet-i mümtâze statüsü elde ederek zamanla anayasalar yürürlüğe koyan Sırbistan Emâreti izleyecektir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islâhât Fermanı modern anayasacılık etkisiyle merkezde kabul edilen anayasal belgelerdir. Ayrıcalıklı vilâyetler olan, Eflak ve Boğdan 1831 ve 1832'de, Tunus 1861'de, Romanya Prensiği 1866'da, Girit 1868'de, Bulgaristan ile Şarkî Rumeli 1879'da, Mısır 1882'de anayasa ya da anayasal nitelikte belgeler kabul etmiştir. Görüldüğü kadarıyla, Osmanlı Devleti, merkezde Kanun-i Esâsî'yi kabul ettiğinde yaklaşık 75 yıllık bir anayasal birikime sahiptir.

Metinlerin bir kısmının anayasal nitelikleri, mümtâz/özerk vilâyetlerin anayasa kabul edip edemeyecekleri ve özerk vilâyetlerin statüsünü belirleyen bu metinlerin Osmanlı Anayasacılığına âdiyetleri akla ilk gelen ve cevapları beklenen sorulardır. Ayrı bir bahis ve araştırma konusu olmakla birlikte, bu metinlerin bir kısmının müzâkerelerinin İstanbul'da yapıldığı ve ilan edildiği, hatta muhtevalarında Devlet-i Aliyye ve padişaha yetkiler tanındığı görülmektedir. Ayrıca maddî ve/veya şeklî anlamda anayasal nitelik taşıdıkları anlaşılmaktadır. En önemlisi, bu metinlerle ilgili iç-dış müzâkereler ve yazışmalar süresince Osmanlı devlet adamlarının kavramlara, belgelere, ilkelere ve kurumlara âşinalığın ötesine geçen anayasal birikim elde etmeleridir. Bu makale, başta Arşiv belgeleri olmak üzere dönem ve günümüz kaynakları ışığında kavram, belge ve ilkeler boyutuyla Osmanlı anayasacılık tecrübesini değerlendirmeyi amaçlamaktadır

¹ Ahmed Sâib, Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı, 2. Tab, Hindiye Matbaası, Kahire, 1326, s. 72-73.

I. MEŞRUTİYET KAVRAMI

Devleti belli bir kuruluş ve işleyiş düzenine (statü) kavuşturma ve sınırlı bir iktidar öngörme anlamında bugünkü Türkçe'ye “anayasacılık” ya da “anayasalcılık” kelimeleriyle çevrilen “constitutionalism” terimi XIX. yüzyıl başında Batı'da ortaya çıkmıştır.² Özellikle, danışma kurullarının parlamentoya dönüşümü, Locke ve Montesquieu'nun görüşleri, hak ve özgürlük bildirileriyle anayasaların kabulü ve ilanı şeklindeki siyasi gelişmeler³ Batı'da anayasacılığı zamanla düşünce, belge, kurum ve ilkelere dönüştürmüştür. Batı'dan farklı sosyal, siyasal ve hukuki geçmişe sahip Osmanlı Devleti'nde, tatbikâta yansımada zaman zaman farklılıklar görülse de tâbi olunan hukuk sistemi ve siyaset anlayışında esasen sınırlı bir iktidar öngörülmektedir.⁴ Hukuk kuralları yanında, siyasetnâme/nasihatnâme literatürü, padişah, veziriazam, şeyhülislam, ulemâ, yeniçeri ve âyan arasında karşılıklı denge ve kontrole dönüşen özerk yapılanmalar, Divan-ı Hümayun ile Meşveret Meclislerinin karar alma sürecine katılımı, Hüccet-i Şeriyeye ve Sened-i İttifak türü güç odakları arasındaki karşılıklı sözleşmeler Osmanlı Klasik Dönemi'nde iktidarı sınırlandırmaya yönelik düşünce, belge, kurum ve uygulamalar cümlesinden zikredilebilir.⁵ XIX. yüzyılda, eksiklik ve aksaklıklara çözüm bulmak amacıyla başvuru olan ıslâhat sürecinde, ıslâhat taraftarları, devletin içinde bulunduğu menfi durumu yönetim biçimiyle de ilişkilendirmiştir. Temas kurulan ve takip edilen Batı, modern “anayasacılık” anlayışıyla hem merkez hem de vilâyet boyutuyla Osmanlı coğrafyasını etkilemiştir.

Osmanlı literatüründe, “sınırlı yönetim” biçimini ifade etmek üzere “meşrutiyet” terimi kullanılmıştır. İhtiyat kaydıyla, “meşrutiyet” kelimesi, Batı'daki yönetimlerin “hükümet-i mutlaka” ve “hükümet-i meşruta” şeklinde tasnifi⁶ vesilesiyle ilk defa Tanzimat arifesinde Mustafa Reşid Paşa

² Gisbert H. Flanz, XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, çev. Necat Erder, Şerif Mardin, Aydın Sinanoğlu, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1956, s. 6; Ergun Özbudun, Anayasalcılık ve Demokrasi, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 3-5.

³ Özbudun, 2017, s. 14; Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 20. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 13.

⁴ Babanzâde İsmail Hakkı, Hukuk-ı Esâsiye, 2. Tab., Osmanlı Matbaası, Kostantiniyye, 1329, s. 72; Ali Fuat Başgil, Esas Teşkilât Hukuku, 1960 Tarihli Basıdan Tıpkı Basım, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 65-73; R. Galip Okandan, Âme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977, s. 15-16.

⁵ Hüseyin Yılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 13, S. 24, 2008, s.1-30.

⁶ Osmanlı literatüründe Batı'daki uygulamalar göz önünde bulundurularak hâkim tasnifte, hükümet türleri; “hükümet-i mutlaka” ve “hükümet-i meşruta” şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bununla birlikte Tunuslu ıslâhatçı Ebu Diyâf ve Namık Kemal'de üçlü; “hükümet-i mutlaka, hükümet-i meşrûta, hükümet-i cumhuriyye” (Ahmed b. Ebi'd-Diyâf, İthâfu Ehli'z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân, C.I/1, Vezâretü's-Sekâfe, Tûnis, 1999, s. 8-77; Namık Kemal, “El-Hakku Yalu Vela Yula Aleyh”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S.1; “Veşâvirhume fi'l-Emr”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S.4; “Usûl-i Meşvetete Dâir Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektub”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S. 12) ve bazen; “hükümet-i mutlaka, hükümet-i

tarafından zikredilmiş gözükmetedir.⁷ Osmanlı merkezi, “kayıtsız, şartsız” anlamındaki “mutlak” kelimesinden hareketle, hükümdarın iktidarının hiçbir kayıt ve şarta bağlı bulunmadığı yönetimi “hükümet-i mutlaka”; “şart”ı temel alarak hükümdar iradesinin kanunla sınırlı olduğu ve meclise yer veren yönetimi ifade etmek üzere “hükümet-i meşruta” terimini türetmiştir.⁸ Arap dünyası ise, “kayd”ı esas alarak, “mukayyed” kavramını benimsemiştir. Tunuslu ıslâhatçı Ebu Diyâf, kanunla sınırlı bu tarz yönetimi belirtmek üzere “el-mülkü’l-mukayyed bi-kanun”⁹ tabirini kullanmıştır. Meşrutiyet kavramı, Batı’daki kapsamına benzer şekilde Osmanlı uygulamasında; Yeni Osmanlılar’da düşünce, 1876 Kanun-i Esasisi görünümünde metin, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan şeklinde meclis/parlamento ve dönem itibariyle kavramsallaştırılmasa da anayasanın bağlayıcılığı ya da üstünlüğü örneklerinde fiilen ilkeler şeklinde yansıma bulmuştur. Meşrutiyet terimi, özellikle Yeni Osmanlılar ile birlikte belirgin bir şekilde İslam ve Osmanlı uygulamasındaki “istişâre”, “şûrâ”, “müşâveret”, “usûl-i meşveret” gibi “meşveret”in türevi geleneksel kavramlarla aynılaştırılarak sunulmuştur.¹⁰

II. ANAYASA KARŞILIĞINDA KULLANILAN TERİMLER

Osmanlı metinlerinde meşrutî yönetime sahne olan gerek merkez ve gerekse vilâyetlerde “anayasa” kavramı karşılığında çeşitli kelimeler/terimler kullanılmıştır. Anayasa anlamında Fransızca ve İngilizce’de “constitution”, İtalyanca’da “costituzione” terimleri benimsenmiştir.¹¹ Osmanlı egemenliğindeki coğrafyada anayasa karşılığında kullanılan ilk kelime, 1800 yılında Osmanlı-Rus ittifakı ile kurulan Cezâyir-i Seba-i Müctemia Cumhuru (Birleşik Yedi Ada Cumhuriyeti)’nda görülmektedir. 3 Nisan 1800’de Osmanlı ve Rus delegelerinin katılımıyla Dersaâdet’te tanzim

---

meşrûta, hükümet-i cumhuriyye ve hükümet-i kâmile” şeklinde dördlü (İsmail Kara, İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 97-98) sınıflandırmalara da rastlanmaktadır.

⁷ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985, s. 105.

⁸ Ticaret-i Bahriye Nazırı Zabıt Katibi Esad Efendi’nin 1293 tarihli “Hükümet-i Meşruta” adlı risalesinde yer verilen bu kavramlar için bkz. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esâsî ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.61-62.

⁹ Ahmed b. Ebi’d-Diyâf, s. 8.

¹⁰ Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 29, Ankara, 2004, s.389; Kara, 102.

¹¹ Kemal Gözler, “Anayasa Kelimesi Üzerine Konstitüsyon, Kanun-i Esâsî, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ve Anayasa”, <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, (s.e.t. 03.10.2023). Devereux, İngilizce eserinde (Robert Devereux The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1963) Osmanlı Anayasasını İngilizce “constitution”, Ubcini, Fransızca eserinde (A. Ubcini, La Constitution Ottoman Expliquée et Annotée, Paris 1877) Osmanlı Anayasasını Fransızca “constitution” kelimesiyle karşılamaktadır.

olunan Ahidnâme-i Hümayun'un 2'nci maddesi; her iki devletin, Yedi Ada'nın "dâhil-i nizâmları"nı ittifakla kabul etmesinden bahsetmektedir.¹² Antlaşma hükmü çerçevesinde, III. Selim tarafından Yedi Ada'ya yönelik 1800 yılında ilan edilen ve anayasa olarak nitelenen ferman,¹³ "nizâm-ı dâhili" olarak isimlendirilirken,¹⁴ İtalyanca çevirisinde hem başlıkta hem maddelerde İtalyanca anayasa manasına denk gelen "costituzione" kelimesiyle karşılanmıştır.¹⁵ Osmanlı bürokrasisi de Yedi Ada'ya ilişkin yazışmalarda anayasayı ifade etmek üzere "nizâm-ı dâhili" kavramını kullanmaktadır.¹⁶ Yedi Ada'nın 1803 yılında kabul edilen Anayasası'nın İtalyanca metni "Costituzione" başlığına yer vermektedir.¹⁷ Bu anayasanın gerek başlık ve gerekse muhtevâsında geçen "costituzione" kelimesi, Osmanlı Türkçesine "nizâm-ı dâhili" olarak çevrilmiştir.¹⁸ Osmanlı Devleti vilâyetlerde kabul edilen anayasalarda bu vilâyetlerin merkeze bağlılıklarına işaret etmek üzere mümkün olduğunca "dâhili" bir düzenleme olduğuna özen göstermiş, "nizâm-ı dâhili" ya da "nizamnâme-i dâhili" şeklinde bunu belgelerin başlıklarına ve muhtevâsına yansıtmaya çalışmıştır. Nitekim makale içinde değinilecek olan 1838 Sırbistan Anayasası, 1879 Şarkî Rumeli Anayasası ve 1879 Bulgaristan Emâreti Anayasası'nın başlıklarında veya muhtevâlarında anayasa kelimesi mukâbilinde "nizâm-ı dâhili" ya da "nizamnâme-i dâhili" tamlamasına yer verilmiştir. Görüldüğü kadarıyla, anayasa karşılığında, öncelikle, hususi bir nitelik göstermeyen "nizâm" kelimesinin kullanımı tercih edilmiştir. Bununla birlikte, "Nizamnâme-i Dâhili"nin anayasaya münhasır bir terim olarak kalmadığı, zamanla; borsa¹⁹, darülmuallimin sıbyan mektebi²⁰, Osmanlı İktisat Şirketi²¹, Şûrâ-yı Devlet²²

¹² BOA, HH., 176/7677, 18 Zilkade 1214/13 Nisan 1800; Muâhedât Mecmuası, C.IV, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, s.29. Korfu, Kefalonya, Zanta, Ayamavra, Çuka, İtaki ve Pakso ile Mora ve Arnavutluk sahilleri karşısında yer alarak hâkimiyet sağlanan büyük-küçük, ma'mur olan olmayan Venedik Cumhuriyeti'nden ayrılan ne kadar ada varsa Osmanlı Devleti'ne tâbi olarak "Cezâyir-i Seb'a-i Müctemia Cumhuru" adıyla anılacaktır (Muâhedât Mecmuası, C.IV, s. 29).

¹³ Sarantis K. Orfanoudakis, "Constitutional Texts of the Ionian Islands: A Review", Constitutional Charters of the Ionian Islands", Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, s. 43-44.

¹⁴ "The Constitution of 1800 in Turkish", Constitutional Charters of the Ionian Islands, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, 2012, s. 557, 563.

¹⁵ N.B.Manessi, "Part One:The Printed Tradition", Constitutional Charters of the Ionian Islands, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, s.142, 147, 149.

¹⁶ BOA, HH., 175/7601, 29 Zilhicce 1215/13 Mayıs 1801; BOA, HH., 144/6033, 7 Ramazan 1216/11 Ocak 1802.

¹⁷ Manessi, s.176-210.

¹⁸ Cezâyir-i Seba-i Müctemia Cumhurunun Bu Defa Hitâmpezîr Olan Nizâm ve İntizâm-ı Dâhilileri Tercümesi, 28 Varak, Korfu Adası, 1803. MSS 12096, Biblioteca Nacional de España, vr. 2^a.

¹⁹ BOA, İ.KAN., 24 Recep 1312/21 Ocak 1895.

²⁰ BOA, A.DVN.MKL., 13/11, 29 Zilhicce 1292/26 Ocak 1876.

²¹ BOA, İ.TNF., 20/18, 20 Şevval 1327/4 Kasım 1909.

²² BOA, A.DVN.MKL., 7/14, 28 Zilhicce 1285/12 Nisan 1869.

gibi kurumların içyapılarını düzenleyen hukukî metinlere de isim olmasından anlaşılmaktadır.

Osmanlı belgelerinde ve yazışmalarda anayasa karşılığında özel bir kelime/terim oluşturulamayınca yabancı dildeki karşılığı olan “konstitüsyon”, okunuş şekliyle aynen alınmıştır. Ceride-i Havâdis Gazetesi'nin 1851 yılındaki 550'nci sayısında; Fransa anayasasından bahsedilirken “konstitüsyon” kelimesine yer verilmiştir.²³ 1838 Sırbistan Türk Anayasası'nın hazırlık sürecini anlatan Sırbistan Tarihi'ne ilişkin bir yazı dizisinde de anayasa “konstitüsyon” kelimesiyle ifade edilmiştir.²⁴

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda yeni kanunların vaz ve tesis olunacağı ilan edilirken; “can güvenliği, ırz, namus ve malın korunması, vergi tayini ve asker alımı ve istihdam meselesi”; “kavânin-i mukteziyenin[gerekli kanunların] mevâdd-ı esâsiyesi[esasa ilişkin maddeler]” olarak görülmüştür. Tanzimat Fermanı hükümlerini açıklamak üzere uygulanacağı vilâyetlere gönderilen Fermân-i Âlî'de padişah; mevâdd-ı esâsiyenin fûruâtına dâir Meclis tarafından alınan kararları tasdik edeceğini belirtmektedir.²⁵ Tanzimat Fermanı'na dayanılarak çıkarılan 1840 ve 1851 Ceza Kanunnâmelerinde, can güvenliği, mal, ırz ve namusun korunması; [mevâdd-ı] esâs, kanunnâme hükümleri ise müteferriât (ikinci derecede) olarak görülmüştür.²⁶ Tanzimat Fermanı'nda, “temelle ilgili, asıl” anlamlarına gelen “esâsî” sıfatının,²⁷ “madde ya da kanunla” aynı ibare içinde yahut tamlama oluşturarak ifade ettiği anlam, daha sonra kanun ve nizâm kelimeleri ile birleşerek “nizâmnâme-i esâsî” ya da “kanun-ı esâsî” şeklinde anayasa karşılığında kullanılacak kelime/lerin ilk görünümüne işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Mısır'a gönderilen imtiyâz fermanında; Devlet-i Aliye'nin diğer kısımlarında geçerli ve yürürlükte olan Kavânin-i Esâsiye'nin Mısır'ın yapısına uygun olarak yürürlüğünden bahsedilirken; “Kavânin-i Esâsiye'den murad Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda münderic olan kavâid-i külliye olarak” ifade edilmiştir.²⁸

1838'de Sırbistan Emâreti'nde ilan edilen anayasa, “Sırbistan'ın İdare-i Dâhiliyesine Dâir Nizâm” olarak başlıklandırılmışken, Osmanlı bürokrasisi 1845 yılındaki bir yazışmada belgeyi Nizâmât-ı Esâsiye"²⁹, 1850 yılındaki diğer bir yazışmada ise “Nizamnâme-i Esâsî”³⁰ olarak adlandırmaktadır. 1876'da merkezde ilan edilen anayasa öncesi “kanun-ı esâsî” kavramının

²³ Ceride-i Havâdis Gazetesi'nin “Havâdisât-ı Ecnebiye başlığı altında yer alan yazıda; “...Fransa'nın vuku-ı cumhuriyetinde vaz' ve te'sis olunan konstitüsyonun...” ibaresine yer verilmektedir. Bkz. Ceride-i Havâdis, Numara 550, 17 Zilhicce 1267.

²⁴ Ahmed Rifat, “Sırbistan Tarihi”, Üçüncü Sene, Numara 26, Mecmua-i Fünûn, İstanbul 1281, s. 48-50.

²⁵ Ferman, Tanzimat Fermanı'na ve açıklanmasına yer vermektedir. Ferman için bkz. Takvim-i Vekâyi, Defa 187, 15 Ramazan 1255.

²⁶ Bkz. Ahmet Akgündüz, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986, s. 809-811, 821-822.

²⁷ Kubbealtı Lügati, “Esâs”, <http://lugatim.com/s/Esas> (s.e.t.7.10.2023).

²⁸ BOA, İ.MTZ(05), 20/839, 5 Safer 1284/8 Haziran 1867.

²⁹ BOA, İ.MSM.,34/977,-2, 27 Ramazan 1261/29 Eylül 1845.

³⁰ BOA, İ.HR., 65/3163, 29 Cemaziyelahir 1266/12 Mayıs 1850.

bilindiği ve yazışmalarda kullanıldığı görülmektedir. 1860 yılında, 1838 Anayasası kapsamında Sırbistan'dan gelen bir yazı dâhilinde Bâbîâlî'de yapılan müzâkerede anayasayı ifade etmek üzere, açıkça, “Kavânîn-i Esâsiye” ve “Kanun-i Esâsi” kelimelerine³¹ yer verilmiştir. 1861 yılında Redhouse sözlüğünde de, “constitution” karşılığında; “devletin mevzu olan kavânin-i esâsiyesi” tanımı verilmektedir³². 1861'de Tunus Vilâyeti'nde “Kanunu'd-Devle” adıyla ilan edilen anayasa devlet ricali arasındaki yazışmalarda “Nizamnâme-i Esâsi” olarak karşılık bulmuştur³³. Nizâmât-ı Esâsiye'nin Yeni Osmanlı Hareketi'nin önde gelen isimlerinden Namık Kemal tarafından kullanılan bir kelime olduğu da görülmektedir³⁴. Ancak anayasa anlamında benimsenen Nizamnâme-i Esâsi kavramı, Nizamnâme-i Dâhili'de olduğu gibi, zamanla, Şûra-yı Devlet³⁵, memurlar³⁶ ve Osmanlı Bankası³⁷ gibi farklı kişi ve kurumların yapısını düzenleyen bir hukukî belgenin adı olarak kullanılmış ve anayasaya münhasır kalmamıştır.

1876 Osmanlı Anayasası'nın adı olarak “kanun-i esâsi” terimi ilanı ile birlikte resmî bir nitelik kazanmıştır.³⁸ 1882 Mısır Anayasası'nın adı Lâihatü'l-Esâsiye'dir.³⁹ Kanun karşılığındaki “lâiha” kelimesi ve tamlayan olarak “esâsi” vurgulaması, merkez-vilâyet irtibatı ve etkileşimine işaret etse gerektir. “Esâsi” nitelemesi Kanun-i Esâsi sonrası Türk Anayasalarının isimlendirilmesinde etkisini sürdürmüştür. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 1921 yılında kabul edilen anayasanın resmî adı “Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu”dur. Daha önce Cenubi Garbî Kafkas Hükümetinin kuruluş

³¹ BOA, İ.HR., 332/21394, -4, -6, -10, 16 Muharrem 1277/4 Ağustos 1860.

³² J.W.Redhouse, A Lexicon English and Turkish, London 1861, s. 171.

³³ BOA, İ.HR., 188/10473, 25 Rebiülevvel 1278/30 Eylül 1861.

³⁴ Namık Kemal, “Veşâvirhum fi'l-Emr”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S.4.

³⁵ Düstür, C.I, İstanbul, 1289, s. 707.

³⁶ BOA, HR.TO., 584/1, 14 Nisan 1879.

³⁷ BOA, BEO, 2521/189035, 1 Muharrem 1323/8 Mart 1905.

³⁸ “Kanun-i Esâsi” terimi, hem Osmanlı Devleti döneminde hem de sonrasında farklı ülkelerin anayasalarının başlık ve muhtevâlarında yer alacaktır. 1906 İran Anayasası'nın ilanına uzanan süreçte Osmanlı Devleti'nin etkisini yansıtan “meşrutiyet” ve “kanun-i esâsi” terimleri; “Kanun-i Esâsi-yi Meşruta” şeklinde 1906 Anayasası'nın adında görülecektir (Tilmann J. Röder, “The Separation of Powers in Muslim Countries”, Constitutionalism in Islamic Countries”, Rainer Grote/Tilmann J. Röder (ed.), Oxford University Press, 2012, s.359; Hatice Kılıç, “İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2006, s. 83, 118-123, 126 d.n. 2). 1919 Trablusgarb ve 1919 Berka Bölgeleri (Libya), 1920 Suriye, 1925 Irak, 1928 Doğu Ürdün Anayasaları, anayasa mukâbilinde; “kanuni'l-esâsi” terimini başlıklarına yansıtmışlardır (Yusuf Kazmahurî, ed-Desâtir fi'l-Âlemi'l-Arabî, Nusûs ve Ta'dilât, 1839-1987, Dârü'l-Hamrâ, Beyrut, 1989, s. 483-487, 23, 325, 33). 1926 Lübnan Anayasası, ed-Düstürü'l-Lübnânî” adlandırmasında, daha sonra sömürgecilikten kurtularak bağımsızlığını kazanacak ve anayasalarını yapacak olan Arap devletlerinde, aynı zamanda günümüzde hâkim kullanımı oluşturan “düstür” kelimesini benimseyecektir (Kazmahurî, s. 438).

³⁹ Kazmahurî, s. 535.

metninde yer alan bu tabir, geçiş dönemi Őartlarında öncelikle ihtiyaç duyulan “temel/esas teŐkilat” yapısını belirlemek⁴⁰ amacıyla bu adı taŐımiŐ gzlmektedir. “TeŐkilat-ı Esasiye Kanunu” terimi 1924 yılında ilan edilen anayasaya da ad olarak varlığını koruyacaktır.

III. ANAYASAL NİTELİKTE BELGELER VE ANAYASALAR

Modern meşrutiyet/anayasacılık anlayışı, siyasi iktidarın sınırlandırılmasına yönelik düşünce, yöntem, kural ve kurumları ihtiva etmekle birlikte, özellikle yönetimi hukukla çerçeveleyen “kural (anayasa)” ve “kurumla (meclis/parlamento)” özdeŐleŐtirilmekte, somutlaŐtırılmaktadır. Osmanlı-Türk literatüründe döneme ilişkin değerlendirmede bulunan Başgil rneğinde; Gülhane Hattı'nın ilanına kadar olan dönem “mutlak hükümdarlık”, Gülhane'den 1876'ya kadar belli sınırlamalara tâbi dönem “mutedil hükümdarlık”⁴¹ olarak nitelendirilmiŐtir. Özellikle, 1908 Meşrutiyeti sonrası, “mutlak yönetim dönemi” kavramsallaŐtırması, Kanun-i Esasi ve Meclis'in olmadığı döneme kadar teŐmil edilmiştir.⁴² Her hâlükârda, bir “dönem” anlamı dışında, açıkça belirtilmese de; kanun koyma yetkisine sahip Meclis'e yer vermesi, iktidarı Şarta bağlayarak sınırlandıran anayasal bir metin olması hasebiyle meşrutiyet ya da baŐlangıç olarak Tanzimat Fermanı'na özel bir anlam yüklenmektedir.

Bir metnin anayasallığını belirlemede veya nitelemede maddi ve Şekli olmak üzere iki kritere baŐvurulmaktadır. Maddi anlamda anayasa, devletin temel yapısını, kuruluŐunu ve işleyişini belirlerken, Şekli anlamda anayasa, kanunlardan daha farklı Şekil ve usulle konulan ve deđiŐtirilen kuralları ifade etmektedir.⁴³ Osmanlı Devleti'nde bir idari tarz olan eyalet-i mmtazelere, statüleri gereği, içişlerinde idari, hukuki ve mali açıdan düzenleme yetkisi tanınması, anayasaların ilk defa bu vilayetlerde ortaya çıkmasına yol amiŐtir. Kronolojik açıdan ilk anayasal metin, 1800 yılında Osmanlı-Rus Antlaşması ile kurulan Cezayir-i Seba-i Müctemia Cumhuriyeti ya da diğer adıyla Birleşik Yedi Ada Cumhuriyeti'nde kabul edilmiştir. Antlaşma maddeleri gereği, III. Selim tarafından Yedi Ada'nın yönetimini/statusn düzenlemek üzere 1800 yılında ferman Şeklinde ilan edilen metin,⁴⁴ maddi

⁴⁰ Tanör, s. 252-253.

⁴¹ Başgil, s. 73, 82.

⁴² Babanzade İsmail Hakkı, s. 463; Başgil, s.84.

⁴³ Kemal Gözler, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, 13. Baskı, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2021, s. 49-51; Abdurrahman Eren, Anayasa Hukuku Dersleri, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022, s.38-41.

⁴⁴ Fermanın Osmanlıca metninin günümüz Türkçe'sine çevrilmiŐ Şekli için bkz. “The Constitution of 1880 in Turkish”, Constitutional Charters of the Ionian Islands, 2012, s. 557-563. El yazması metni Korfu Adası ArŐivi'nde bulunan belgenin 1801'de basılan metni 1849 yılında Manessi tarafından yayınlanmıŐtır (Alikı D. Nikiforou, “Principles of the Present Edition”, Constitutional Charters of the Ionian Islands”, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, s.82-83. Müzakereleri İstanbul'da gerçekleŐtirilerek kabul edilen bu Anayasa'nın, literatürde, yapıldığı yer dikkate alınarak “Byzantine Constitution” olarak bilindiğine yer verilmektedir (Foreign Office, British and Foreign State Papers,

açından bir anayasa görünümündedir. Venedik Cumhuriyeti ve Fransa'nın egemenliği altında olduğu dönemden itibaren cumhuriyet yönetimine âşina olan Yedi Ada'da 1803 yılında 212 maddelik ayrıntılı bir anayasa kabul edilmiştir.⁴⁵ Aristokratik, üniter bir cumhuriyet idâresi öngören anayasa, yasama, yürütme ve yargı kurumlarını düzenlemekte, temel hak ve hürriyetlere yer vermektedir.

Osmanlı Devleti'ne bağlı gayrimüslim halkın yaşadığı imtiyâz tanınan eyaletlerden olan Eflak ve Boğdan, Rus işgali altında kaldığı döneme rastlayan 1831 ve 1832'de birer yıl arayla idarî yapılarını düzenleyen maddî açıdan anayasa niteliğinde olan nizamnâmeler kabul etmiştir. 1834 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında aktedilen Petersburg Antlaşması'nda imzalanacağı belirtilen bu nizamnâmeler, Osmanlı Devleti tarafından onaylanmıştır.⁴⁶ Eflak ve Boğdan Beylikleri 1866'dan sonra Romanya Prenslığı adı altında imtiyâzlı konularını sürdürmüştür. Romanya Prenslığı, 1866 yılında, 1869 Sırp Anayasası'nda olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetine değinmeyen bir anayasa ilan etmiştir.⁴⁷

Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Sırp Emâreti (Knezliği)'nin hukuken imtiyâzlı statü elde ettiği 1830-1878 arası dönemde; 1835, 1838 ve 1869 yıllarında kabul edilen anayasa metinleri görülmektedir. Bu anayasalar içinde, Türk Anayasası (Turski Ustav) olarak isimlendirilen 1838 Anayasası, 1835 ve 1869 Anayasalarından farklı olarak, müzâkerelerinin ve nihâî şeklinin İstanbul'da karara bağlanarak ilan edilmesi yanı sıra muhtevâsında Devlet-i Aliyye ve padişaha tanıdığı yetkiler bakımından da dikkat çekmektedir.⁴⁸

1816-1817, V.4, London, 1838, s.625; Whyte-Jervis, *The Ionian Islands During the Presnet Century*, London, Chapman, 1863, s. 30; Peter Mackridge, "Introduction", *The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture*, Anthony Hirst-Patrick Sammon (ed.), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, UK, 2014, s. 5; Salma Arfaoui, "Akdeniz'de Bir Uluslararası Çekişme Alanı: Yedi Ada Sorunu (1797-1815)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2014, 34. Anayasa'nın İtalyanca metni için bkz. Manessi, s.147-151. Esasında, Manessi'nin yayınladığı metinde "costituzione" (anayasa) şeklinde yalın bir başlık yer almakta olup "Bizans Anayasası" şeklindeki tavsif ilan sonrası döneme ait gözükmektedir. Her hâlükârda İstanbul'da müzâkere edilen, Padişah Fermanı ile kabul ve ilan edilen bir metnin "Bizans Anayasası" şeklinde nitelendirilmesi nesnel gerçeklikle uyumsuzdur.

⁴⁵ 1803 Anayasası'nın Osmanlı Türkçesi'ne çeviri metni için bkz. Cezâyir-i Seba-i Müctemia Cumhuriyunun Bu Defa Hitâmpezîr Olan Nizâm ve İntizâm-ı Dâhilileri Tercümesi, 1803, vr. 2^a- 27^b. Anayasa'nın İtalya'nca metni için bkz. Manessi, s.176-210.

⁴⁶ BOA, Y.EE., 41/146, 20 Zilkade 1267/16 Eylül 1851.

⁴⁷ Ayhan Ceylan, "Osmanlı Anayasacılığı ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'na Yansımaları", 100. Yıl Perspektifiyle 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ve Millî Egemenlik, Prof. Dr. Haluk Alkan-Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Koroğlu (ed.), TBMM Basımevi, Ankara, 2023, s.132.

⁴⁸ Ayhan Ceylan, "Osmanlı İdaresinde Balkanlar'da Anayasa Hareketleri: Sırbistan Örneği", *Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'in Anısına Armağan*, Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Abuzer Kendigelen-Doç. Dr. Saadet Yüksel, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 474-487.

İstanbul'da 1838 yılında bir yanda Sırp Emâreti Anayasası müzakereleri ve ilanı gerçekleşirken, diğer yanda, Tanzimat Fermanı'nın oluşma ve şekillenme süreci devam etmektedir.⁴⁹ Devlet organları ve işlevlerine yer verilmesi, temel hak ve hürriyetlerin düzenlenmesi, "furuât" (kanun)-"mevâdd-ı esâsiye" (anayasal kural) ayırımına gidilmesi, "furuât"ın Meclis tarafından, "mevâdd-ı esâsiye"nin ise farklı bir organ olan saltanat/padişahlık tarafından belirlenmesi, Tanzimat Fermanı'nı; haklar bildirisi⁵⁰ olmanın ötesinde, maddî, hatta şekli anlamda anayasaya yaklaştıran kendine özgü anayasal bir belge kılmaktadır.⁵¹ Meclis tarafından kararlaştırılan kanunlara padişahın uyma sözünü vermesi suretiyle iktidarı sınırlama boyutu, Ferman'da modern anayasacılık ideolojisinin etkisini göstermektedir. Kanun-i Esâsî'nin yürürlüğüne dâir Hatt-ı Hümayunda, Kanun-i Esâsî'nin ilanı, Tanzimat Fermanı ile başlayan reform sürecinin bir semeresi olarak görülmekte, hatta; 'şartlar uygun olsaydı Kanun-i Esâsî'nin Tanzimat Fermanı zamanında ilan edileceği' belirtilmektedir.⁵² Bu yaklaşımın, geriye yönelik Anayasa'ya meşruiyet sağlama ve konumunu güçlendirme amacı taşıdığı ileri sürülebilirse de Tanzimat Fermanı'nın Kanun-i Esâsî'yi hazırlayıcı ön (prototip) metin olma gerçeğini değiştirmeyeceği açıktır.

Dış baskının ürünü olarak 1856 yılında ilan edilen Islâhât Fermanı, Tanzimat Fermanı'nda ilan edilen hak ve hürriyetleri güvence altına almakla yetinmemekte her alanda gayrimüslimleri müslümanlarla eşit kılmayı öngören anayasal bir belge hüviyeti taşımaktadır.⁵³

Bâbiâli'nin Tanzimat ve Islâhât Fermanlarını eyâletlerde uygulama çabası yanı sıra eyâletlerin kendi iç ve dış dinamiklerinden kaynaklanan ıslâhât süreci Osmanlı egemenliğinde ayrıcalıklı eyâletler olan Tunus ve Mısır'da anayasal belgeler ve anayasaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlı hâkimiyetinde fiilen imtiyazlı bir eyâlet olan Tunus'ta, temelde İngiltere ve Fransa'nın etkisi ve baskısıyla;1857 yılında Tanzimat ve Islâhât Fermanlarından yararlanılarak Ahdü'l-Emân adlı haklar bildirgesi niteliğinde bir belge ilan edilmiş, 1861 yılında Osmanlı merkezinin iradesi dışında Kânûnu'd-Devle adlı İslam-Osmanlı ve Arap coğrafyasında ilk modern anayasa olarak kabul edilen bir metin yürürlüğe konulmuştur.⁵⁴ 1841 tarihli verâset ve imtiyâz fermanı kapsamındaki şartlarla Mehmed Ali Paşa

⁴⁹ Ali Akyıldız, "Tanzimat", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul, 2011, s.1-2.

⁵⁰ Bkz. Tanör, s. 92-93

⁵¹ Tanzimat Fermanı'nın anayasal niteliği ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Tanör, s. 92-93.

⁵² Düstûr, I. Tertip, C. IV, İstanbul, 1296, s. 2.

⁵³ Düstûr, C. I, s. 7-14; Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul, 1999, s. 187-188.

⁵⁴ Ayhan Ceylan, Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık: Tunus Tecrübesi, Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 39-69, 83-122. 1861'de Tunus'un kendisine tanıman imtiyâz sınırlarını aşarak müstakil bir devlet edasıyla, muhtevâsında müstakil bir devlete özgü kavramlara yer vererek anayasa ilan etmesi hoş karşılanmamış ve protesto edilmiştir (BOA, İ.HR, 188/10473).

ve ailesinin uhdesine bırakılan Mısır'da, Tanzimat Fermanı ve temel düzenlemeleri 1852 yılında "Kanunnâme-i Hümayûn" adı altında yürürlüğe girmiştir. Mısır'ın, özellikle Hidiv İsmail Paşa döneminde elde ettiği imtiyâz fermanlarıyla içişlerinde özerkliği genişlemiş, bu kapsamda anayasal nitelikte kurallar ve kurumlar oluşturulmuştur. 1866 yılında üyelerinin seçim, görev, yetki ve çalışma esaslarına yer verilen belgelerle Meclis-i Nüvvâb (Parlamento) kurulmuştur. 1882'de çoğu araştırmacı tarafından Mısır'ın ilk anayasası olarak kabul edilen "Lâihâtü'l-Esâsiyye" ilan edilmiştir.⁵⁵

Girit, 1868 tarihli Fermân-ı Âli ile imtiyâzlı bir vilâyet haline gelmiştir. Vilâyetin statüsünü belirleyen, idarî, siyasi, adli, mâli konumunu düzenleyen ve metin içinde "Nizâmât-ı Esâsiye" olarak nitelenen bu Fermân, maddî açıdan bir anayasadır. 1868 Fermanı artan uluslararası müdahalelerle zamanla tadil ve ikmâl olunarak Girit'in imtiyâz şartları genişlemiş, buna bağlı olarak dâhilî yetkileri artmıştır.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde, aynı zamanda bir dönem başlangıcına yol açacak meşrutî gelişmelerin zirve noktası, merkez İstanbul'da 1876 yılında Kanun-i Esâsî'nin ilan edilmesidir.⁵⁷ Bu anayasa, ıslâhat yanlısı düşünce ve eylemler, meşrutiyeti kabul etmek zorunda kalan padişah iradesi, anayasa ve meşrutiyet yanlısı kamuoyu ve meşrutiyeti ilanla Batılı devletlere güven vermek ve baskıları savuşturmak amacının etkisiyle ortaya çıkmış gözükmektedir. Ortaya çıkan metin hem maddî hem de şekli anlamda bir anayasa özelliği taşımaktadır.

Düvel-i Muazzama'nın nüfuz rekabetini dengelemek amacıyla 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı hâkimiyetinde özerk/mümtâz Bulgaristan Prensligi ile Şarkî Rumeli Vilâyeti'ni oluştururken, anayasalarının tanzimi, ilanı ve yürürlüğüne ilişkin sürece de yer vermiştir. 1879 yılında kabul edilen Prenslik ve Vilâyet Anayasaları, hem maddî hem de şekli açıdan anayasa niteliği taşımaktadır. Bulgaristan Prensligi Anayasası, 1866 Romanya Prensligi ve 1869 Sırp Anayasası'nda olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetine değinmemiştir. Buna karşılık askerî ve siyasi açıdan padişaha bağlı olan Şarkî Rumeli Vilâyeti Anayasası'nda padişaha geniş yetkiler tanınmıştır.⁵⁸

IV. ANAYASAL İLKELER VE UYGULAMALAR

Modernleşme sürecine kadar İslam-Osmanlı hukuk ve siyaset uygulamasında -Medine Vesikası'nın kendine özgü özellikleri bir yana

⁵⁵ Ayhan Ceylan, Osmanlı Taşra İdarî Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması, Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 64-84.

⁵⁶ Düstûr, C.I, s. 652-655; Ali Fuat Türkgeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, C.I-III, 2. Baskı, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, C.III, s. 176-215.

⁵⁷ Kanun-i Esâsî metni için bkz. Düstûr, I. Tertip, C. IV, s. 4-20.

⁵⁸ Ayhan Ceylan, "1879 Bulgaristan Emâreti Anayasası ile 1879 Şarkî Rumeli Anayasası'nın Mukayesesi", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S.35, 2023 (Bahar), s. 8-41.

birakılırsa- kurallar hiyerarşisinde tâbi olunan, iktidarın statüsünü, temel hak ve özgürlükleri düzenleyen “anayasa” mâhiyetinde üst bir metin yer almamıştır. Osmanlı Devleti’nde, ilk önemli örneği Fatih Sultan Mehmet döneminde ortaya konan kanunnâmeler görülmekle birlikte kanunlaştırma hareketi ve ona bağlı olarak anayasal metinlerin ortaya çıkışı Batılılaşmanın etkisiyle gerçekleşmiştir. İslam’ın sosyal ve siyasal meşruiyetin en önemli kaynağı olmayı sürdürdüğü bir zeminde, yapılacak hukukî islâhâtta İslam hukuku ile uyuma belli bir özen gösterilmiştir. Anayasal metinlerin şekil ve muhtevâlarında Batıdan etkilenme görülse de İslam hukuku ve siyasî gelenek korunmaya çalışılmıştır. Modern anayasal düşünce, kurum, kural ve ilkeler alınırken; zaman zaman anlam kaybına ve sapmasına uğratılmış da olsa, meşveret, biat ve icmâ gibi geleneksel kavram ve uygulamalarla uyumlaştırılma yoluna gidilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında anayasal metinlerin ve buna bağlı olarak anayasal ilke ve uygulamaların ortaya çıkışını 1800’de kurulan Cezâyir-i Seb’a-i Müctemia Cumhuriyeti ile başlatmak gerekir. Ancak eyâlet-i mümtâzelerde kabul edilen anayasal metinlerin Osmanlı anayasacılığına katkısı aynı değerde değildir. Bu yön dikkate alınarak, bu başlıkta, Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı Anayasacılığına doğrudan katkı sağlayan anayasal metinlere yer verilecektir. Merkez dışındaki metinlerin tercihinde, anayasalarının muhtevâsında Osmanlı Devleti’ne yetki tanınması ölçü alınacaktır. Zira anayasalardaki merkez-vilâyet ilişkisi; devlet adamları nezdinde anayasal kavram, kurum ve ilkelere âşinalığı, yeri geldiğinde uygulamaya dâhil olmayı beraberinde getirerek anayasal birikimin esasını oluşturmuştur. Osmanlı hâkimiyetinde oldukları dönemde, Bâbiâlî ile ilişkisine değinmeyen ya da muhtevâsında yer vermeyen; 1803 Cezâyir-i Seb’a-i Müctemia Cumhuriyeti, 1866 Romanya, 1879 Bulgaristan Emâreti Anayasaları örnekleriyle, merkezden habersiz ilan edilen 1861 Tunus Vilâyeti Anayasası’nda Osmanlı Anayasacılık tecrübesine katkıdan söz etmek olası gözükmemektedir.

Şekli anlamda anayasa tanımı gereği, kanun-anayasa kuralı ayrımı ortaya çıkmakta, bir hiyerarşi belirlemekte, dolayısıyla anayasanın kanunlara nispetle üstünlüğü ve bağlayıcılığına ulaşılmaktadır. Maddî ve şekli anlamda anayasallığa, keza anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı uygulamasına rastlanılan ilk metin 1838 Sırbistan Türk Anayasası’dır. Padişahın fermanıyla yürürlüğe konulan, Sırp Emâreti’nin organlarını, işleyişini, yetkilerini, kişilerin hak ve hürriyetlerini belirleyerek maddî anlamda anayasa niteliği taşıyan bu metnin, kanunlardan daha farklı bir usulle konulduğu ve değiştirildiği, bununla bağlantılı olarak, üstünlüğü ve bağlayıcılığının kabul edildiği görülmektedir. Sırbistan’da kabul edilen hukukî düzenlemelerin anayasaya uygun olması ve anayasanın diğer metinlerle değiştirilememesi gerektiği konusunda Osmanlı Devleti, anayasa müzâkerelerine katılan Rusya ve Sırbistan tarafında mutâbakat bulunmaktaydı. Anayasa gereği Sırbistan kendi kanunlarını yapmaktaydı serbestti; ancak kanunlar anayasaya uygun olmalıydı. Anayasa değişikliğini gerektiren bir durum söz konusu olduğunda, Osmanlı Devleti’ne arz edilmesine, değişikliğin Anayasa ilanında olduğu gibi şeklen ferman ve Anayasa’ya ek olarak yapılmasına dikkat edilmiştir. Nitekim 1845 yılında Sırp Knezliği tarafından, Anayasa’da

belirtilen mahkeme silsilesinde yer almayan yeni bir kesin hüküm mahkemesi kurulması,⁵⁹ keza 1850'de Anayasa'nın ilgili hükmünün açık olmadığı ve ilerde hukuka aykırı davranıldığı ithâmıyla karşı karşıya kalınmamak için ihtiyaç duyulan polisin yetkisinin artırılması talepleri bir metin hâline getirilerek⁶⁰ usûlünce Bâbîâlî'ye başvurulmuş, Bâbîâlî düzenlemeleri Anayasa'ya ek şeklinde yayınlamak üzere izin vermiştir.

Sırp Emâreti Hâriciye Müdürü'nün 1838 Anayasası'nın ilgâ edilmesine ilişkin Meclis'te yaptığı konuşmayla ilgili verilen cevabı içeren bir belgede, Anayasa'nın aynı zamanda Düvel-i Muaazzama'nın kefâleti altında olan bir metin olduğu belirtilerek, padişahın iradesi olmaksızın “fesh ve tağyir” edilemeyeceği vurgulanmıştır⁶¹.1860 yılında Sırp Meclisi tarafından gönderilen bir yazıda, 1830 yılında yayınlanan Hatt-ı Hümayun hükümleri gereği Sırbistan'a içişlerinde tam bir bağımsızlık tanındığı, bu kapsamda anayasasını kendisinin yapması gerektiği, ayrıca mevcut anayasanın zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığı ve kurumlar arasında sorunlar ürettiği belirtilmiştir. Konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edilmiştir. Kararda, 1838 yılında ilan edilen Kanunnâme-i Hümayun, “Kanun-i Esâsî” olarak isimlendirilerek, konulması ve değiştirilmesi hakkının padişaha ait olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Sırbistan Knezliği'nin Anayasa'ya uygun olarak kanun ve nizâmlarını kararlaştırabileceği, Anayasa'da değişiklik taleplerini Padişaha arzedebileceği hatırlatılmıştır.⁶² Bahsi geçen belgelerde, kanun ve anayasa ayırımının yapıldığı, anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığı anlayışının yerleştiği görülmektedir.

Vilâyet uygulamalarından gelen tecrübe yanında 1830 Fransa Anayasası, 1831 Belçika Anayasası ve özellikle 1850 Prusya Anayasası'ndaki⁶³ çağdaş anayasal birikim dikkate alınarak hazırlanan 1876 Osmanlı Kanun-i Esâsî'sinde anayasanın üstünlüğü ve bağlayıcılığına yer verilmiştir. Anayasa'nın 115'inci maddesine göre; Anayasa hükümleri her hangi bir sebep ve bahane ile “tatil veya icrâdan iskât edilemez”. 116'ncı maddeye göre de; Anayasa hükümlerinin değiştirilmesi, Mebusan ve Âyan Meclislerinin üçte iki çoğunluğunun kabulüne bağlı tutularak kanunlardan daha farklı bir usûl benimsenmiştir. Keza, 46'ncı madde gereğince; Meclis-i Umûmî Üyeleri Kanun-i Esâsî hükümlerine riâyet edeceklerine yemin etmektedir.

⁵⁹ BOA, İ.MSM, 34/978, 27 Ramazan 1261/29 Eylül 1845; BOA, İ.HR., 332/21394, -8, -9, 16 Muharrem 1277/4 Ağustos 1860.

⁶⁰ BOA, İ.HR., 65/3163, 29 Cemaziyelahir 1266/12 Mayıs 1850

⁶¹ BOA, HR. SYS., 1487/1, 19 Eylül 1858.

⁶² BOA, İ.HR., 332/21394, -4, -6, -10.

⁶³ 1830 Fransız Anayasası'nın 1831 Belçika Anayasası'nı, 1831 Belçika Anayasası'nın da 1850 Prusya Anayasası'nı etkilediği anlaşılmaktadır (Flanz, s. 74-76). Üçok, madde karşılaştırmalarıyla, Kanun-i Esasi'nin özellikle 1850 Prusya Anayasası örnek alınarak hazırlandığını belirtmektedir. Bkz. Coşkun Üçok, “1876 Anayasası'nın Kaynakları”, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Kanun-i Esasi'nin 100.Yılı Sempozyumu, 9-11 Nisan 1976, Haz. Siyasî İlimler Türk Derneği, Ankara, ty., s. 5-25.

1879 Şarkî Rumeli Anayasası'nın⁶⁴ ilanında ve metninin içeriğinde, üstünlüğü ve bağlayıcılığına değinilmiştir. Vali, Anayasa hükmü gereği, “hükümlerinin muhafazasına” özen gösterecektir (m.51). Anayasa, Osmanlı kanunlarının Rumeli-i Şarkî Anayasası hükümlerine aykırı olmadıkça Eyâlette geçerli olabileceğine yer vermektedir (m.11). Bu maddede görüleceği üzere, “kanunların anayasaya aykırı olamayacağı” açıkça vurgulanılarak “anayasanın üstünlüğü” ilkesine yer verilmektedir⁶⁵. Yine, Anayasa'nın kanunlardan daha farklı şekil ve usulle konulduğu ve değiştirildiği görülmektedir: Anayasa zeylindeki düzenlemeler ve cetveller bir eyâlet kanunuyla değiştirilebilirken, Berlin Antlaşmasını imzalayan devletlerle Bâbiâli arasında ittifak olmadıkça Anayasa hükümleri tadil olunamayacaktır (m. 495).

Osmanlı Devleti gerek merkezde gerek vilâyetlerde, anayasaların işlevselliğinin önemli bir yansıması olarak meclis/parlamento tecrübesine sahne olmuştur. Tanzimat Döneminde, 1838 Meclis-i Vâlâsı, 1854 Meclis-i Tanzimatı ve 1868 Şûrâ-yı Devleti kanun yapımı başta olmak üzere karar alma ve müzâkere usûlleriyle parlamentoyu hazırlayıcı rol üstlenmişlerdir. Meşrutiyet Döneminde farklı unsurlardan mürekkep yapısıyla Meclis-i Umûmî, geneli itibariyle bir İmparatorluk Meclisi kimliğiyle, her iki Meşrutiyet Döneminde, Anayasa'da tanınan çerçevede, yetkilerini sonuna kadar kullanmaktan geri kalmamıştır.

Meclislerde belki de ilk örnekleri olmak üzere, kanunların anayasaya uygunluğunun tartışıldığı, hatta denetlendiği görülmektedir. Meclis-i Mebusan'da, I. Meşrutiyet Dönemi toplantı sürecinde bile; “kanunların anayasaya muvafık (uygunluk)” ya da “mugayir (aykırılık) olma” tartışmaları⁶⁶ yapılmıştır. Dikkat çeken bir denetim şekline Şarkî Rumeli'de rastlanmaktadır. Bu Vilâyet'in Meclis-i Umûmisi'nde görüşülerek kararlaştırılan kanun lâyhaları, Anayasası gereği padişahın onayına sunulmaktadır⁶⁷. Bâbiâli'ye arz edilen kanun lâyhaları, incelenmek üzere Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesine⁶⁸ havale edilmekte, burada kanun

⁶⁴ Şarkî Rumeli Nizamnâmesi'nin esas ve zeyllerden oluşan Osmanlıca metni için bkz. Düstür, I. Tertip, C. IV, s. 867-1111; Nizamnâme-i Dâhili ve zeyllerinin Osmanlıca ayrı basımı için bkz. Rumeli-i Şarkî'nin Nizamnâme-i Dâhilisi, Defa-i Sâlis, Dersâadet, Matbaa-i Âmire, 1295.

⁶⁵ BOA, ŞD., 2472/21, 11 Safer 1301/12 Aralık 1883.

⁶⁶ Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.I-II, Vakit Gazete-Matbaa, İstanbul, 1939, C.I, s. 33, 83-87, 105-108, 122, 167-168.

⁶⁷ BOA, A.MTZ.RŞ., 1/36, 13 Zilhicce 1298/6 Kasım 1881; BOA, A.MTZ.RŞ., 2/11, 14 Zilhicce 1300/16 Ekim 1883; BOA, A.MTZ.RŞ., 3/5, 1 Zilhicce 1301/22 Eylül 1884; BOA, A.MTZ.RŞ., 4/6, 1 Zilkade 1302/11 Eylül 1885.

⁶⁸ Şûra-yı Devlet'in bu yetkisine 1880 tarihli yürürlüğü belli olmayan Dâhili Nizamnâmesi'nin 14'üncü maddesinde rastlanmaktadır. Nizamnâme'de, Şûrâ-yı Devlet; “...mutlakiyet-i idare [özerk] tahtında bulunan vilâyâta ait nizamât-ı umumiye ve hususiye layihalarının tedkik ve müzakeresine...memurdur” denmektedir. Ancak Nizamnâme yürürlükte olsun veya olmasın Şûra-yı Devlet'in en azından Rumel-i Şarkî Vilayeti örneğinde kaleme alınan yetkisini yerine getirdiği görülmektedir. Nizamnâme maddesi için bkz. Fethi Gedikli, Şûra-yı Devlet, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 604-605.

lâyihaları, Şarkî Rumeli Anayasası hükümlerine uygunluk açısından da denetlenmektedir⁶⁹. Buna bağlı olarak Şûra-yı Devlet, mazbatasında kabul veya red kararları vermekte, kanunların Vilâyet'e iadesinde bu kararlar etkili olmaktadır. Görüldüğü üzere kanunların Anayasaya uygunluğu aynı zamanda yargı organı olan Şûra-yı Devlet tarafından denetime tâbi tutulmaktadır. Ancak bu denetim, kanunun Vilayet Meclisi tarafından kabulü sonrası ve padişah tarafından tasdikinden önce “önleyici bir denetim” şeklinde gerçekleşmekte, padişahça tasdik edilen kanun Vilayet Valisi tarafından ilan edilmektedir.

Hem merkez hem de vilâyet anayasalarında, yasama yürütme ve yargı organlarına yer verilerek belli ölçüde kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsendiği görülmektedir. 1909 Anayasa değişikliğiyle birlikte parlamenter sistem güçlendirilmiş, seçim, çok partili sistem ve muhâlefet gibi kavram ve uygulamalar yönetim ve toplum kesimlerinde iyice yerleşmiştir.

II. Abdülhamid'in Meclisi tatil edip Anayasayı askıya almasına duyulan tepki, özellikle, II. Meşrutiyet'in ilanı ve Meclisin artan gücüyle birlikte “millî hâkimiyet” kavramına yer vermeye başlanmıştır⁷⁰. Bu yaklaşım, 1909 Kanun-i Esâsî değişikliğinin 54'üncü maddesinde: “*Meclis-i Meb'usan ve Âyanca kabul olunup padişaha arzedilen kanun lâyiha ları padişah tarafından iade edilebilir. İade edilen kanun lâyihası Meclislerce üçte iki çoğunlukla kabul edildiği takdirde Meclis iradesi kanunlaşmaktadır*” hükmüyle güçlü bir şekilde vurgulanmış, nihâi karar yetkisi padişah'tan çıkıp Meclis'e geçmiştir. Yeni Osmanlılar'da görülen, İslamî beyat ve Batılı sözleşme teorisinin senteziyle şekillenen görüş çerçevesinde halife yönetme yetkisini millettten alan bir vekil olarak görülmüştür.⁷¹

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin bağlı olduğu hukuk anlayışı ve siyaset geleneği mutlak bir yönetim anlayışı öngörmemiştir. İç ve dış zorunluluk sonucu karşı karşıya kalınan islâhat süreci Osmanlı Devleti'ni Batılı modern kanunlaştırma ve anayasacılığın etkisine itmiştir. Yeni eğilim, belirliliğe, öngörülebilirliğe, yönetilen ve yöneticiler bakımından hakların ve sorumlulukların tespitine önem vererek yazılı metinlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Başka âmillerin tesiri olmakla birlikte temel kanunlar, anayasal belgeler ve anayasalar temelde bu sâikle kabul ve ilan edilmiştir. Şerî hukukun genel ilkeler şeklinde düzenlediği, boşluk ya da yönetimin

⁶⁹ Bazı örnekler için bkz. BOA, İ.MTZ.(04), 7/280-9,10, 20 Rebiulahir 1298/22 Mart 1881; BOA, İ.MTZ.(04), 7/265,-4,19 Cemaziyelahir 1297/29 Mayıs 1880; ŞD., 2443/21,-3, 27 Cemaziyevvel 1298/27 Nisan 1881; ŞD., 2000/36, -1, 7 Zilkade 1299/20 Eylül 1882.

⁷⁰ Rıdvan Akın, “*İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet*”, 100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 46.

⁷¹ Kara, s.100, 140-142

takdirine bıraktığı örfi hukuk kapsamındaki anayasa ve idare hukuku alanlarında Osmanlı Devleti ister istemez modern tarzdaki kanun veya kanunlaştırma sürecine öncelikle dâhil olmuştur.

Geniş coğrafyayı hâkimiyetinde bulunduran Osmanlı Devleti ilk anayasal tecrübeyi 1800 ve 1803 yıllarında, Batı'da Balkan coğrafyası sınırında uluslararası gelişmelerin bir ürünü olan mümtâz eyâlet statüsündeki Cezâyir-i Seba-i Müctemia Cumhuru'nda yaşamıştır. Şark meselesi ile bağlantılı uluslararası nüfuz rekabeti sonucu özerk statü kazanan diğer Balkan eyâletleri; Eflak-Boğdan 1831-1832'de, Sırbistan 1835, 1838 ve 1869'da, Romanya 1866'da, Girit 1868'de, Bulgaristan Emâreti ve Şarkî Rumeli Vilâyeti 1879 yılında anayasal metinler kabul etmiştir. Osmanlı Devleti'nin dahli olmaksızın Tunus 1861'de, Mısır 1882'de anayasa yürürlüğe koymuştur. Modern anayasacılık etkisiyle; Tanzimat Fermanı 1839'da, Islâhât Fermanı 1856'da ve Kanun-i Esâsî 1876'da merkezde yürürlüğe giren anayasal metinler olmuştur. Uluslararası dinamiklerin zorladığı şartların etkisiyle karşı karşıya kalınan bu anayasal süreç, yabancı olunan modern değerler dolayısıyla başlangıçta tereddütle ve ihtiyatla karşılanmış, geleneksel değerlerle uyumlulaştırılmaya ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Devlet adamları, metinlerin müzâkereleri, iç ve dış yazışmaları, ilanları ve kabulleri süresince yeni kavramlar, ilkeler, kurallar ve kurumlarla karşılaşmış; bunları bazen aynen kabul ederken, bazen de uyumlulaştırmaya özen göstermiştir. Bütün bu gelişmeler boyunca, devlet adamları, düşünce, kavram, metin, ilke ve kurumlar boyutuyla anayasal bir birikime sahip olmuş, Anayasanın kanunlardan farklı bir metin olduğunu, üstünlüğünü ve bağlayıcılığını fark etmiştir. Tereddütle karşılanan anayasacılık (meşrutiyet) olgusu, zamanla gerek merkez gerekse taşrada meşrutiyet taraftarı bir kesim ortaya çıkarmıştır. 1876 Kanun-i Esâsîsi de merkezde meşrutiyet taraftarı bu kesimin gayretleriyle ilan edilmiştir. II. Meşrutiyet ve sonrası şartlarda her kesimden geniş bir teveccüh gören meşrutiyet/anayasacılık olgusu, gittikçe güçlenen millî hâkimiyet anlayışını bünyesine dâhil ederek Cumhuriyet'e önemli bir anayasal miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

- Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)
Hâriciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS.)
Hariciye Nezâret Tercüme Odası (HR.TO)
Hatt-1 Hümâyun (H.H)
İrade Bulgaristan (İ.MTZ. (04)
İrade Hâriciye (İ.HR)
İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM)
İrade Mısır (İ.MTZ. (05)
İrade Kanun ve Nizamât İ.KAN)
İrade Ticaret ve Nafia İ.TNF)
Sadaret Mukavelenâmeler (A.DVN. MKL)
Sadaret Rumeli Şarkî (A.MTZ.RŞ.)
Şura-yı Devlet (ŞD.)
Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E)

II-Kitap, Makale ve Diğer Kaynakla

Ahmed Rifat, “Sırbistan Tarihi”, Üçüncü Sene, Numara 26, Mecmua-i Fünûn, İstanbul 1281, s.48-56.

Ahmed Sâib, Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı, 2. Tab, Hindiye Matbaası, Kahire, 1326.

Akgündüz A, Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır 1986.

Akın R, “İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet”, 100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 2009, ss.27-48.

Akyıldız A, “Tanzimat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 40, İstanbul, 2011, ss.1-10.

Arfaoui S, “Akdeniz’de Bir Uluslararası Çekişme Alanı: Yedi Ada Sorunu (1797-1815)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2014.

Babanzâde İsmail Hakkı, Hukuk-ı Esâsiye, 2. Tab., Osmanlı Matbaası, Kostantiniyye, 1329.

Başgil A F, Esas Teşkilât Hukuku, 1960 Tarihli Basıdan Tıpkı Basım, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 2019.

Ceride-i Havâdis, Numara 550, 17 Zilhicce 1267.

Ceylan A, Osmanlı Taşra İdarî Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması, Kitabevi, İstanbul, 2014.

Ceylan A, Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık: Tunus Tecrübesi, Kitabevi, İstanbul, 2018.

Ceylan A, “Osmanlı İdaresinde Balkanlar’da Anayasa Hareketleri: Sırbistan Örneği”, Ord. Prof. Dr. Ali Fuat Başgil’in Anısına Armağan, Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Abuzer Kendigelen-Doç. Dr. Saadet Yüksel, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss. 465-489.

Ceylan A, “Osmanlı Anayasacılığı ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu’na Yansımaları”, 100. Yıl Perspektifiyle 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ve Millî Egemenlik, Prof. Dr. Haluk Alkan-Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Koroğlu (ed.), TBMM Basımevi, Ankara, 2023, ss.117-136.

Ceylan A, “1879 Bulgaristan Emâreti Anayasası ile 1879 Şarkî Rumeli Anayasası’nın Mukayesesi”, Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S.35, 2023 (Bahar), ss.5-50.

Cezâyir-i Seba-i Müctemia Cumhuriyunun Bu Defa Hitâmpezîr Olan Nizâm ve İntizâm-ı Dâhilileri Tercümesi, 28 Varak, Korfu Adası, 1803, MSS 12096, Biblioteca Nacional de España.

Düstûr, C.I, İstanbul, 1289.

Düstûr, I. Tertip, C. IV, İstanbul, 1296.

Ebi’d-Diyâf, Ahmed b., İthâfu Ehli’z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi’l-Emân, C.I/I, Vezâretü’s-Sekâfe, Tûnis, 1999.

Eren A, Anayasa Hukuku Dersleri, 4. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2022.

Flanz G H, XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri, çev. Necat Erder, Şerif Mardin, Aydın Sinanoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1956.

Foreign Office, British and Foreign State Papers, 1816-1817, V.4, London, 1838.

Gedikli F, Şura-yı Devlet, 2. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Gözler K, “Anayasa Kelimesi Üzerine Konstitüsyon, Kanun-i Esâsi, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu ve Anayasa”, <https://www.anayasa.gen.tr/anayasa-kelimesi.htm>, (s.e.t. 03.10.2023).

Gözler K, Anayasa Hukukunun Genel Esasları, 13. Baskı, Ekin Basım Yayın, Bursa, 2021.

Gülsoy U, “Islahat Fermanı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 19, İstanbul, 1999, ss.185-190.

Hanioğlu Ş, “Meşrutiyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 29, Ankara, 2004, ss.388-393.

Kara İ, İslâmcıların Siyasi Görüşleri 1, 4. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Kaynar R, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985.

Kazmahurî Y, ed-Desâtir fi’l-Âlemi’l-Arabî, Nusûs ve Ta’dilât, 1839-1987, Dârü’l-Hamrâ, Beyrut, 1989.

Kılıç H, “İran’ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti’nin Rolü”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.

Kubbealtı Lügatı, “Esâs”, <http://lugatim.com/s/Esâs> (s.e.t.7.10.2023).

Mackridge P, “Introduction”, The Ionian Islands: Aspects of their History and Culture, Anthony Hirst-Patrick Sammon (ed.), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, UK, 2014.

Manessi N B, “Part One:The Printed Tradition”, Constitutional Charters of the Ionian Islands, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, ss.133-380.

Muâhedât Mecmuası, C.IV, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, s.29.

Namık Kemal, “El-Hakku Yalu Vela Yula Aleyh”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S.1.

Namık Kemal, “Usûl-i Meşvetete Dâir Bir Muterize Cevaben Yazılmış Mektub”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S. 12.

Namık Kemal, Veşâvirhum fi’l-Emr”, Hürriyet Gazetesi, 1285, S.4.

Nikiforou A D, “Principles of the Present Edition”, Constitutional Charters of the Ionian Islands”, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, s.69-77.

Okandan R G, Âmme Hukukumuzun Anahatları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.

Orfanoudakis S K, “Constitutional Texts of the Ionian Islands: A Review”, Constitutional Charters of the Ionian Islands”, Alikı D. Nikiforou (ed.), Hellenic Parliament Foundation, Athens, 2012, ss.39-68.

Özbudun E, Anayasalcılık ve Demokrasi, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Redhouse J W, A Lexicon English and Turkish, London 1861.

Röder T J, “ The Separation of Powers in Muslim Countries”, Constitutionalism in Islamic Countries”, Rainer Grote/Tilmann J. Röder (ed.), Oxford University Press, 2012, ss.321-372.

Rumeli-i Şarkı’nın Nizamnâme-i Dâhilisi, Defa-i Sâlis, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, 1295.

Takvim-i Vekâyi, Defa 187, 15 Ramazan 1255.

Tanör B, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 20. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Tunaya T Z, Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-ı Esâsi ve Meşrutiyet Dönemi, 4. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

Türkgeldi A F, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, C.I-III, 2. Baskı, Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, C.III.

Us H T, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.I-II, Vakit Gazete-Matbaa, İstanbul, 1939, C.I.

Üçok C, “1876 Anayasası’nın Kaynakları”, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976, Kanun-i Esasi’nin 100.Yılı Sempozyumu, 9-11 Nisan 1976, Haz. Siyasî İlimler Türk Derneği, Ankara, ty., ss. 1-25.

Whyte-Jervis, The Ionian Islands During the Presnet Century, London, Chapman, 1863.

Yılmaz H, “Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler”, Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, C. 13, Sy. 24, 2008, ss.1-30.